

ленням періоду від національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. до Другої світової війни. У центрі уваги статей розділу – Наддніпрянщина в контексті українсько-польських, російсько-польських, російсько-турецьких історичних контактів козацького та імперського періодів (статті І. С. Стороженка, О. А. Репана, О. М. Посулько, Н. Ю. Громакової) та європейської геополітики 1939–1941 рр. (розвідка В. В. Іваненка).

Другий розділ збірника містить статті про Наддніпрянщину у зв'язку з етнонаціональними процесами в Центрально-Східній Європі, що охоплюють історичну епоху від Середньовіччя і передмодерної доби (розвідки Г. М. Виноградова, К. В. Івангородського) до XX ст. (статті О. І. Журби, С. І. Світленка, Н. М. Микитчук, В. О. Яшина, М. В. Потапенка, О. М. Гончаренка). Найбільше уваги відводиться тут українсько-польським взаємовпливам, хоча присутні сюжети з історії українсько-словацьких, українсько-чеських, українсько-єврейсько-російських контактів.

Тематично примикає до цих матеріалів третій розділ збірника, в якому об'єднані статті, що стосуються історії Наддніпрянщини в контексті духовно-культурних взаємовпливів у Центрально-Східній Європі. Ця частина видання, що представлена науковими розвідками І. О. Тарнопольської, І. І. Лимана, О. І. Безносого, О. В. Бойка, дає можливість простежити вказану тематичну лінію від XVII ст. до радянської доби.

У четвертому розділі збірника вміщено статті, які розкривають деякі грані соціально-економічної компоненти розвитку Наддніпрянщини в аспекті зв'язків із країнами Центрально-Східної Європи. Ці сюжети відтворені в матеріалах наукового пошуку А. В. Портнова, О. Б. Шляхова, Є. К. Шишкіної, П. П. Гай-Нижника, С. В. Корновенка, О. М. Веселової, які репрезентують хронологічний період від кінця XVIII до перших десятиліть XX ст.

Логічним продовженням цих матеріалів є п'ятий розділ збірника, в якому відображено міграційні та адаптаційні процеси, що відбувалися в регіоні від середини XIX ст. до 20-х рр. XX ст. Тут варто звернути увагу на розвідки Я. В. Бойка, І. В. Десятнікова, Л. М. Жванко, О. В. Десятнікова.

Завершає збірник персоналістичний розділ. Його тематику репрезентовано науковими статтями: А. Г. Болебруха – про В. Н. Каразіна, О. В. Дяченко – про О. Я. Кониського, О. С. Козирева – про В. Г. Мальованого, Г. М. Михайленко – про О. Г. Лотоцького, Ю. В. Недужка – про М. А. Лівницького, А. І. Голуба та Т. О. Грачевської – про П. Феденка. Життя та діяльність зазначених діячів автори подають у контексті європейських політичних та культурницьких процесів.

Пропонований збірник наукових праць розраховано на науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів та студентів вузів, науковців академічних установ. Він може також зацікавити вчителів загальноосвітніх закладів, істориків-краєзнавців, усіх тих, хто хоче глибше пізнати минуле Наддніпрянської України.

Відповідальний редактор, д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА ЯК ОБ'ЄКТ ТА СУБ'ЄКТ ГЕОПОЛІТИКИ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

УДК 94(477.63)«17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет

НОВА ВЕРСІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЛОКАЦІЇ ЖОВТОВОДСЬКОЇ БИТВИ 1648 РОКУ

Подана характеристика району Жовтих Вод, назва якого походить від двох річок з однаковою назвою Жовта – притоки Інгульця і притоки Саксагані. Показано, що з подачі польського історика М. Дубецького та за підтримки українського історика Д. Яворницького місцем Жовтоводської битви помилково була обрана р. Жовта – притока Інгульця. Через це багаторічні дослідження Жовтоводської битви, проведені автором статті та польським військовим істориком В. Масевським, не були підтверджені польовими та археологічними розвідками, а також не повністю реалізували повідомлення джерел та графік руху польського війська. Обстоюється нова версія, що Жовтоводська битва відбулася посеред Саксаганського шляху, на р. Жовтій – притоці Саксагані, на північній околиці м. П'ятихатки Дніпропетровської області.

Незважаючи на те, що за останні десятиліття в Польщі і в Україні військовими істориками проведені джерельні, топографічні й археологічні дослідження Жовтоводської битви, на значну низку питань, зокрема і про її територіальну локацію, не отримано чіткої відповіді. Це спонукало мене як учасника досліджень звернути увагу на змістовне значення джерельного повідомлення про те, що Жовтоводська битва відбулася «*на Жовтих Водах*», тобто в районі, де існує кілька гідронімів з назвою Жовта. Підтвердженням є те, що в різних джерелах про цю битву згадується район Жовтих Вод. Увага до названого регіону викликана тим, що, по-перше, через нього виходив на волю Чорний шлях; по-друге, через цей район пролягли від Кременчука та Крилова два шляхи на Низ Дніпра – Казикерменський та Саксаганський (Запорозький) [5, с. 67].

© І. С. Стороженко І. С., 2006

Картографічне й польове топографічне обстеження району Жовтих Вод виявили, що його назва походить від двох річок, які протікали поруч і мали однакову назву – Жовта. Однією з них була притока Інгульця – Жовта (Інгулецька), яка брала свій початок в урочищі Олексіївка, неподалік (до 7 км) від урочища річки Княжі Байраки (притока Омельника-2, Перелочинського), і спрямовувала свою течію з півночі на південь. На берегах її русла, що перетворилося зараз на балку, розташовані сучасні села Жовте, Мирослюбівка, Мар'янівка, Аннівка, Іскрівка та м. Жовті Води.

Другою річкою з такою ж назвою була притока Саксагані – Жовта (Саксаганська). Вона починалася з урочища східніше (7 км) сучасного с. Жовте і текла у східному напрямку північніше (3 км) сучасного м. П'ятихатки, впадала в р. Комісарівку, а остання – у притоку Саксагані – Лозуватку. Уздовж русла Жовтої (Саксаганської) та її приток, що перетворилися нині на балки з численними греблями та ставками, розташовані сучасні села Красний Луг, Авангард, Комісарівка та м. П'ятихатки. Відомо, що це місто бере свій початок від поштової станції Запорозької Січі – Жовтенької [4, с. 182], яка отримала свою назву від річки Жовтої (Саксаганської). Район Жовтих Вод показаний на рис. 1.

Торкаючись питання визначення місця Жовтоводської битви, М. Грушевський зазначив: «Місцевість цю і останки окопів описує Дубецький в справозданню: *Pole bitwy u Zoltych Wod, stoczonej w maju 1648 r. (Rozprawy i sprawozdania wyd. hist.-filozof. XII)*, а Еварницький при т. II своєї *Истории Запорожских Козаков* подав і знімки їх; се досить типовий «майдан» («роблена могила», як називали її місцеві люди)» [2, с. 183]. У цьому ж томі Д. Яворницький подав, посилаючись на М. Дубецького, і географічні координати місця розташування польського укріпленого табору. Зокрема, він пише, що це місце «за точним визначенням Маріана Дубецького (розташоване. – І. С.) під $48^{\circ} 29'$ північної широти та $51^{\circ} 20'$ східної довготи (Dubecki, *Rozprawy i sprawozdania, Krakow, 1880, tom XII*)» [6, с. 182, 474, 475]. Останнє свідчить про те, що Д. Яворницький повністю довірився М. Дубецькому щодо визначення місця Жовтоводської битви і прагнув знайти його, але пошуки не дали позитивних результатів.

Отже, за М. Дубецьким Жовтоводська битва відбулася на р. Жовтій (Інгулецькій). При цьому, щоб узгодити повідомлення джерел про місце цієї події, річку (усупереч її назві – Жовта) перейменували на «р. Жовті Води».

Перевірка вищенаведених координат місцезнаходження польського укріпленого табору (довгота визначена не від Грінвіча, а від острова Ферро) показала, що він був розташований біля автодорожного мосту і греблі в с. Жовтому. Організована мною в 1991 р. археологічна розвідка (керівник експедиції – доц. ДНУ В. Костенко) для обстеження цієї міс-

цевості не дала позитивних результатів і дозволила зробити висновок, що визначене М. Дубецьким місце Жовтоводської битви має апокрифічний (тобто підробний) характер.

Рис. 1. Район Жовтих Вод

Уперше ґрунтовне дослідження Жовтоводської битви на р. Жовтій (Ігулецькій) було проведене мною та польським військовим істориком Веславом Маєвським у 80–90 рр. XX ст. Виражаю глибоку повагу колезі за те, що він першим у польській історіографії дав наукове пояснення причин поразки армії своєї держави від війська Б. Хмельницького протягом 1648–1649 рр. [3, с. 111–131], а також всебічно проаналізував джерела початкового періоду повстання Б. Хмельницького від осені 1647 р. до травня 1648 р. і, зокрема, Жовтоводської битви [7, с. 141–164]. Тож закономірно, що, відчуваючи наявність «білих плям» у своїх дослідженнях щодо територіальної локації Жовтоводської битви, я прагнув з'ясувати думку В. Маєвського з цього питання. І нарешті в 1999 р. результати наших розвідок про цю битву були надруковані у спільній двомовній монографії «*Zolte Wody – 1648*», виданій під егідою Міністерства оборони Польщі і призначеній для воїнів польської й української армій [8, с. 3–318]. Публікація показала, що існують дві версії топографічного визначення територіальної локації Жовтоводської битви – версія В. Маєвського та версія І. Стороженка (див. рис. 2).

Для перевірки цих гіпотез за моїм клопотанням Військово-Повітряні сили України (штаб у м. Вінниці) провели навесні 1998 р. стереографічне (об'ємне) аерофотознімання місцевості басейну р. Жовтої (Ігулецької) та р. Княжі Байраки (притоки Омельника-2). Крім того, мною були проведені численні польові й археологічні розвідки в районах обох версій. У результаті всіх цих заходів сліди Жовтоводської битви на берегах вищеназваних річок не виявлено. Ретельний аналіз обох гіпотез засвідчив, що, по-перше, обидві вони не повністю реалізують задум польського командування – якнайшвидшого виходу польського війська до о. Томаківка у Великому Лузі і розгрому там армії Б. Хмельницького з метою недопущення його виходу на волость. Адже битва на Жовтих Водах була незапланованою, несподіваною – її нав'язав Б. Хмельницький польському командуванню. По-друге, вибір р. Жовтої (Ігулецької) для дослідження її як можливого місця проведення Жовтоводської битви не узгоджується зі значною частиною повідомлень джерел про бій, а також із графіком просування польського війська на Низ Дніпра через район Жовтих Вод.

Отже, враховуючи вищевикладене, автор дійшов висновку, що обрана М. Дубецьким р. Жовта (Ігулецька) для визначення місця Жовтоводської битви має також апокрифічний характер. Іншими словами, ділянка русла р. Жовтої (Ігулецької), на якій розташовані сучасні села Жовте, Миролюбівка, м. Жовті Води та інші населені пункти, жодним чином не пов'язана з Жовтоводською битвою 1648 р. Оскільки джерела повідомляють про те, що бій відбувся в районі Жовтих

Вод і конкретно на річці Жовтій, ми можемо стверджувати, що цією річкою була р. Жовта (Саксаганська).

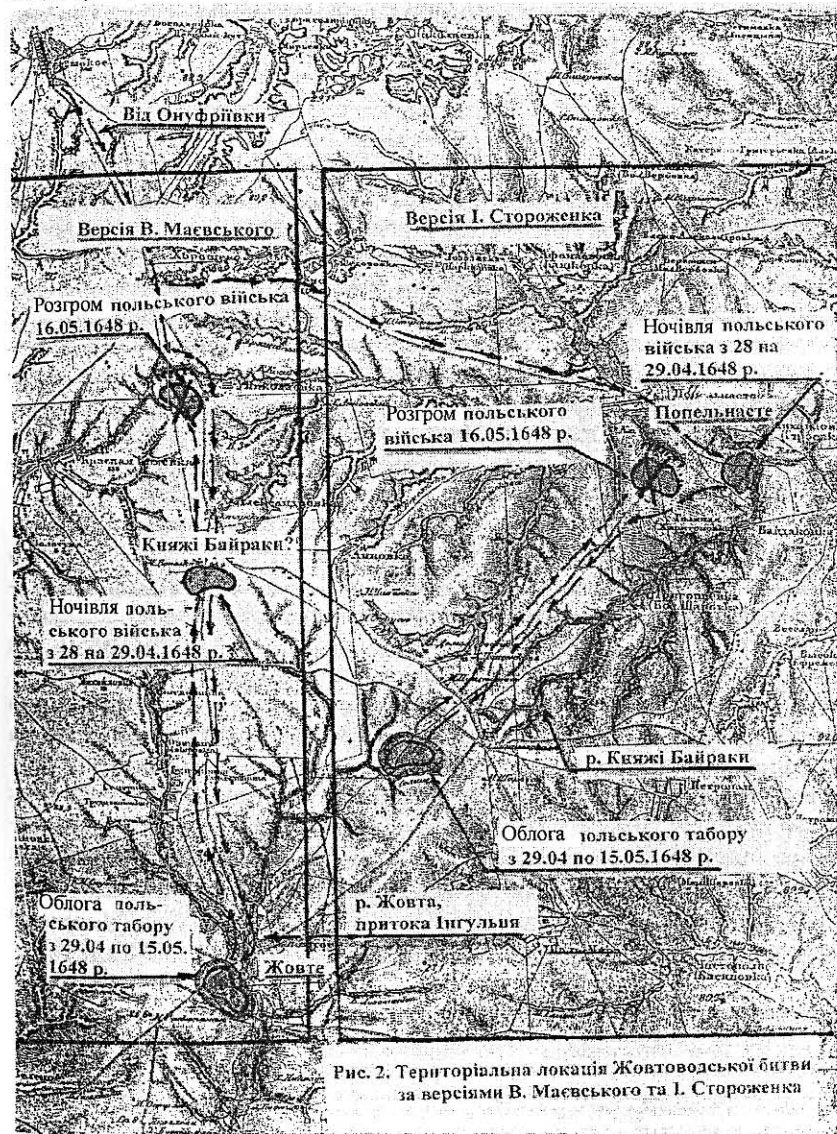

Рис. 2. Територіальна локація Жовтоводської битви за версіями В. Маєвського та І. Стороженка

Рис. 2. Територіальна локація Жовтоводської битви за версіями В. Маєвського та І. Стороженка

Пристаючи до визначення територіальної локації баталій, запитаймо себе: що нам достеменно відомо про Жовтоводську битву з різних джерел? Відповідаючи, зазначимо, що, по-перше, ми знаємо про мету походу польського війська на Низ Дніпра: застати зненацька Б. Хмельницького на Запорозжжі, щоб не допустити його виходу до густонаселеної частини України і не дати повстанню набрати всенародного характеру. Отже, поляки поспішали, забезпечуючи себе тактичною розвідкою і квартир'єрською службою за рахунок Переяславського реєстрового козацького полку (командир А. Душинський), який був у складі суходольної частини польського війська [8, с. 186].

По-друге, нам відомі дати пересування польської армії. Зокрема, знаємо, що напередодні битви вороже військо ночувало в Княжих Байраках, біля яких на зворотному шляху і розпочався його розгром [8, с. 186, 191]. Крім того, маємо надійний топографічний об'єкт, причетний до битви, який існує і до цього часу, – це урочище річки, а зараз балка, Княжі Байраки. Саме це місце стало ключем до розгадки територіальної локації Жовтоводської битви: через верхів'я р. Княжі Байраки пролягав Саксаганський шлях, по якому рухалося польське військо на Низ Дніпра. Маршрути Казикерменського та Саксаганського шляхів [5, с. 67] зображені на рис. 1.

Оскільки польське військо було обтяжене великим обозом, середня швидкість його просування становила 5 км за годину, а середня швидкість денного переходу – 30–40 км. Рухаючись, військо через кожну годину зупинялося на малий перепочинок тривалістю 5–15 хвилин, під час якого перевіряли стан підкованості, упряжності та осідланості коней, ходову частину возів і лафетів гармат (зокрема наявність мастила на їхніх осях), а також закріплення (фіксацію) важливого вантажу на возах (зброї, пороху, боезапасу). Після подолання першої половини денного переходу (15–20 км) військо зупинялося на великий перепочинок тривалістю до 4 годин (обов'язково біля річки), під час якого розпрягали, розсідлювали, годували й напували коней, а також організовували харчування і відпочинок особового складу армії. Працювали похідні кузні, в яких підковували (перековували) коней і ремонтували вози та інше оснащення. Подолавши денний перехід (30–40 км), військо зупинялося на ночівлю обов'язково біля річки і до заходу сонця, щоб був час на обладнання тимчасового табору з возів.

Забезпечення просування польського війська Саксаганським шляхом від Крилова на Низ Дніпра, згідно з розробленим графіком, здійснював полковник А. Душинський, який, як уже зазначалось, виконував обов'язки квартир'єра. Випереджаючи рух війська на дві доби, він мав можливість ретельно «прокладати» його маршрут, розставляючи в окремих місцях козаків-регулювальників просування війська, а також оби-

рати місцевість для великих (4-годинних) перепочинків, залишаючи на ній по декілька козаків, які показували прибулим підрозділам їхні місця розташування та ділянки водопою на річці. Обираючи територію для ночівлі війська, А. Душинський обладнував табір (В. Маєвський назвав його «кошиком»), у якому залишав кілька десятків козаків [8, с. 186].

Ознайомившись з умовами просування поляків сухоходом, розглянемо, як же вони, власне, рухалися. Похід розпочався вранці 21 квітня 1648 р. від м. Черкаси. Військо було поділене на дві частини: суходольне угруповання у складі 4 тис. осіб очолив син М. Потоцького – Стефан, а флотилію, що вирушила по Дніпру у складі 4 реєстрових козацьких полків (4 тис. осіб) та двох полків найманців (1200 осіб), – осавул реєстрового козацького війська І. Барабаш. Названі воєначальники отримали завдання: у перших числах травня 1648 р. (за розрахунками) прибути до Микитинового Рогу і звідти завдати об'єднаними силами смертельного удару по повстанському центру, створеному Б. Хмельницьким на о. Томаківка. Загальна довжина шляху, яку повинно було подолати військо від Черкас до Микитинового Рогу сухоходом, була в межах 300 км, а по Дніпру – 280 км. Перші сто кілометрів польське військо подолало за чотири дні і під вечір 24 квітня зупинилося переночувати на р. Тясмин біля м. Крилова [8, с. 186].

Уранці 25 квітня 1648 р. польське військо вирушило від Крилова і через 7 км зупинилося в с. Ревівці на р. Цибульник (притока Дніпра), а флотилія з реєстровими козаками – на Дніпрі біля гирла Цибульника. Далі рух війська сухоходом і по Дніпру не був синхронним. З Ревівки полковник А. Душинський вирушив з двома сотнями козаків для «прокладання» маршруту просування війська і проведення тактичної (охоронної) розвідки. У Ревівці армія простояла 25 і 26 квітня, очікуючи інформації від А. Душинського, і, не дочекавшись її, зранку 27 квітня 1648 р. вирушила на Низ Дніпра [8, с. 186]. Просувались Саксаганським (Запорозьким) шляхом через сучасні населені пункти Павлівку, Братівку, Павлиш і наприкінці дня, пройшовши 30 км, зупинились на ночівлю в Онуфріївці на р. Омельник-1 (впадає в Дніпро біля сучасного с. Успенка).

Зранку 28 квітня військо вирушило від Онуфріївки за маршрутом (усі села сучасні): Вишневець – Зибкове – Пролетарське – Зелена Балка – Тарасо-Шевченкове – висота 201,7 – висота 198,7 – висота 195,0 – висота 191,0 – Веселий Поділ – і наприкінці дня, подолавши 40 км шляху, зупинилося переночувати на території сіл Дмитрівка та Жовтоолександрівка, в урочищі верхів'я р. Княжі Байраки, притоки Омельника-2 (впадає в Дніпро біля Мишуринового Рогу).

Ранком 29 квітня 1648 р. польське військо вирушило від урочища Княжі Байраки (с. Жовтоолександрівка) за маршрутом (усі села сучасні)

Новозалісся–Пальмирівка–Чистополь і в середині дня, пройшовши 15 км, зупинилося на великий (4-годинний) перепочинок на території села Комісарівка на р. Жовтій (Саксаганській), на північній околиці сучасного м. П'ятихатки (див. рис. 3). Планувалося наприкінці дня 29 квітня вийти до р. Саксагані і після переправи через неї зупинитися переночувати на її березі. Саме в цьому місці, за висновками В. Маєвського, А. Душинський ще 27 квітня обладнав «кошики»-табір і залишив у ньому не менше двох десятків козаків [8, с. 186]. За 5 км від лівого берега Саксагані, біля Коржової Могили (висота 145,4), Саксаганський шлях переходив у Микитинський, який розпочинався біля Мишуриноного Рогу і проліг на Низ Дніпра до Микитиноного Рогу. За розрахунками, А. Душинський повинен був підготувати на цьому шляху два «кошики»-табори для ночівлі війська (на річках Базавлук і Солона), та, зустрівши татарські роз'їзди, повернув до фортеці Кодак, щоб з'ясувати місцезнаходження флотилії. Але й тут перехід був заблокований татарами. Повернувшись до р. Саксагані 30 квітня, А. Душинський знайшов зруйнованим свій «кошики»-табір і зрозумів, що на Саксаганський шлях вийшли підрозділи армії Б. Хмельницького. Козаки, що були залишені в «кошику», очевидно, потрапили в полон або приєдналися до повстанців. Є всі підстави стверджувати, що гуркіт гармат Жовтоводської битви, яка велася вже того дня за 15 км від Саксагані, чув А. Душинський, адже степ і річка були добрими провідниками звуку. Немає сумніву в тому, що він прагнув з'ясувати бойову обстановку на р. Жовтій (Саксаганській), але його розвідники або зникали, або поверталися ні з чим. Пересвідчившись у неможливості пробитися до польського війська, А. Душинський із декількома десятками козаків Микитинським шляхом вийшов на волюсть [8, с. 186].

Розрахунки свідчать, що Б. Хмельницький разом з Тугай-беєм вирушив з о. Томаківка назустріч польському війську 27 квітня 1648 р., тобто одночасно з виходом поляків із с. Ревівка. Таке зустрічне просування забезпечило можливість українській армії зупинити польське військо, за словами Б. Хмельницького, «на Жолтой Воді, в полю посеред дороги запорозької» [1, с. 33], тобто посеред Саксаганського шляху, і розпочати битву в невідповідних для супротивника умовах. Польське військо опинилося одночасно в найбільшій віддаленості як від своїх головних сил, що перебували в районі Черкас, так і від флотилії з реєстровими козаками, які 29 квітня (за розрахунками) знаходилися у фортеці Кодак і готувалися до руху через Дніпрові пороги до Микитиноного Рогу. Крім того, зв'язок польського війська із цими структурами був заблокований щільними козацько-татарськими розвідувально-сторожовими роз'їздами.

Виконуючи в українській армії функції передового загону, Тугай-бей на чолі своєї кінноти рухався попереду головних сил Б. Хмельницького

на відстані 20 км і мав завдання зустріти ворога, атакувати його, оточити і нав'язати йому 4-годинний (до підходу головних сил) бій. Вихід Тугай-бея до Княжих Байраків і на р. Жовта (Саксаганська) відбувся майже одночасно з прибуттям польського війська на цю річку. Навальна атака татарської кінноти на поляків, що зупинилися на перепочинок, завдала їм у перші хвилини вагомих людських втрат, але, швидко огортавшись, вони зайняли оборону й окопалися «за Жовтою Водою над водою» [7, с. 147]. Через 4 години на р. Жовту (Саксаганську) прибув Б. Хмельницький з козаками та артилерією і розпочалася Жовтоводська битва.

Не будемо зупинятися на динаміці й ході бою, оскільки ставили перед собою завдання визначити територіальну локацію Жовтоводської битви у світлі нових досліджень. При цьому зазначимо, що після капітуляції польського війська 14 травня 1648 р. йому надавали можливість відступити до Крилова. За північ 16 травня польське військо рушило Саксаганським шляхом у зворотному напрямку – до Княжих Байраків. Як повідомляє польський учасник битви, на польське військо, що підходило до Княжих Байраків наскочила орда, а коли воно проминуло Княжі Байраки, його атакували козаки, застосувавши легкі польові гармати. Це відбулося на відстані 2 миль (20 км) від р. Жовтої (Саксаганської), тобто поляки були розгромлені на Саксаганському шляху на відстані 3–5 км від Княжих Байраків [7, с. 145].

Отже, Жовтоводська битва розпочалася 29.04.1648 р. на р. Жовтій (Саксаганській), на північній околиці сучасного м. П'ятихатки, а завершилася 16.05.1648 р. біля Княжих Байраків, у верхів'ї р. Жовтої (Інгuleцької). Іншими словами, бій відбувся на Жовтих Водах (див. рис. 3). У 1998 р. до 350-ї річниці цієї битви споруджено пам'ятник біля Княжих Байраків у с. Жовтоолександрівці П'ятихатського району Дніпропетровської області (див. рис. 4).

Для перевірки нової версії Жовтоводської битви у березні – квітні 2005 р. співробітниками двох науково-дослідних лабораторій – історії Придніпровського регіону та археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету – була проведена археологічна розвідка на берегах р. Жовтої (Саксаганської). Визначено брід, яким польське військо переправлялося через цю річку, отримані знахідки: кулі, залишки порохівниці, деталі возів, кістяки коней і т. ін., – але цього замало для остаточного встановлення розташування польського табору. Пошукам перешкоджає те, що під час спорудження численних гребель на річці було знято чималий шар землі з її берегів, а також на значній відстані від них. Та, незважаючи на це, археологічні дослідження на р. Жовтій (Саксаганській) з метою визначення місцезнаходження польського укріпленого табору тривають.

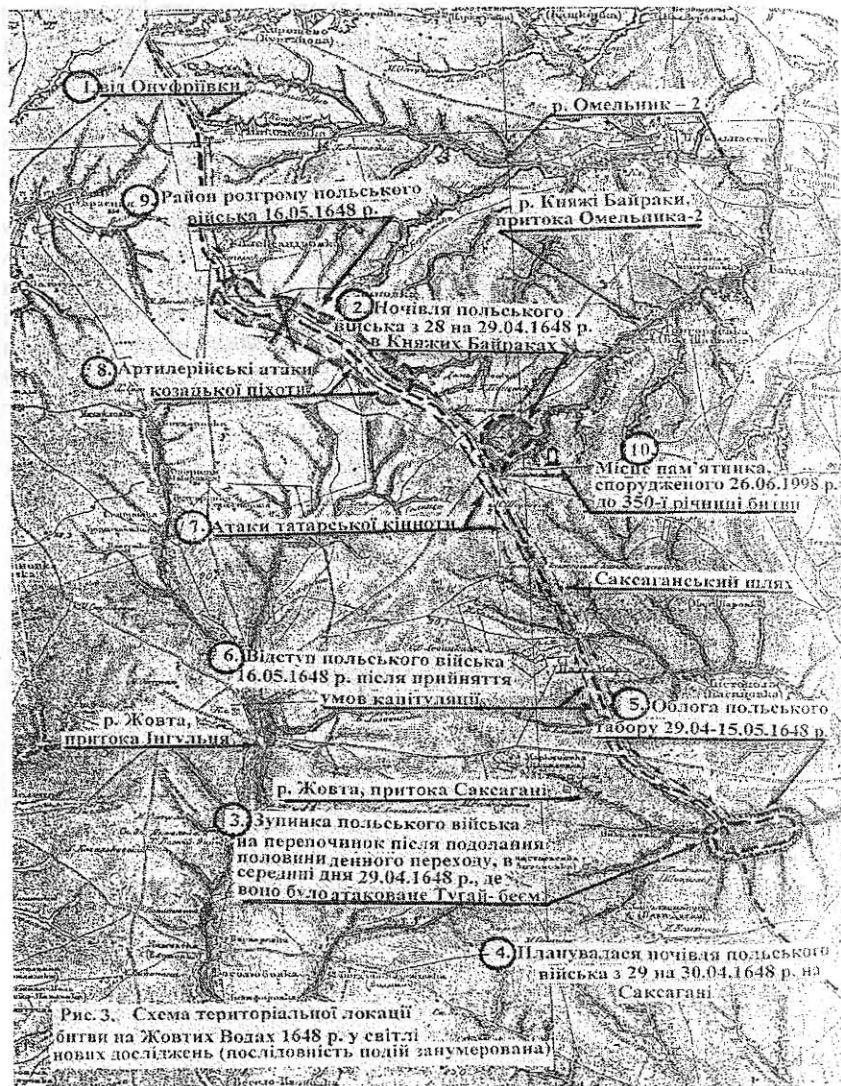

Рис. 3. Схема територіальної локації битви на Жовтих Водах 1648 р. у світлі нових досліджень (послідовність подій занумерована)

На завершення зазначу: шкода, що для територіального визначення Жовтоводської битви ми з польським колегою В. Маєвським вимушені були роками йти помилковим шляхом, запропонованим нашими попе-

редниками, але без нього не вдалося б з'ясувати правди про цю визначну подію у спільній українсько-польській історії. І буде доречним навести наприкінці слова Стефана Цвейга про те, що «історична подія завершується не тоді, коли вона відбулася, а лише після того, як вона стає надбанням нащадків», оскільки впевнений, що запропонована автором вишевикладена версія нарешті поставить крапку в пошуках відповіді на питання: про те, де і як відбулася Жовтоводська битва 1648 року.

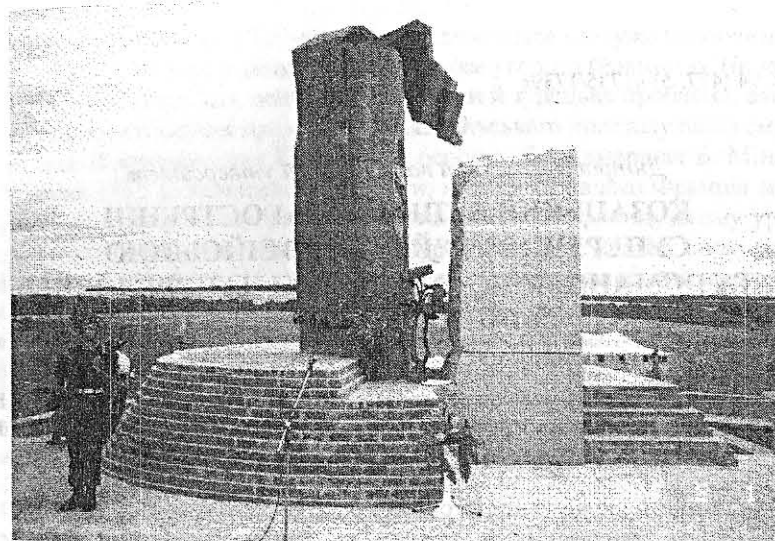

Рис. 4. Пам'ятник до 350-ї річниці Жовтоводської битви 1648 р., споруджений 26.06.1998 р. на схилах балки Княжі Байраки в селі Жовтоолександрівка П'ятихатського району Дніпропетровської області

Бібліографічні посилання

1. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
3. Маєвський В. Польское военное искусство второй половины XVII в. // История военного дела в Польше: Избранные вопросы (диссертации, очерки). – Варшава, 1970.
4. Скальковский А. О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького. – Д., 1994.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1.
6. Яворницький Д. І. Історія ... – Т. 2.